

The article focuses on a comprehensive analysis of secondary postponements based on the Ukrainian biological terminology.

Keywords: biological terminology, secondary naming, biological presentive metaphor, seme.

УДК 811.161.2'373.2-112

Денисюк В.В.

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ ЯК ЗАСІБ СТАНДАРТИЗАЦІЇ ДІЛОВОГО ТЕКСТУ (НА МАТЕРІАЛІ ДІЛОВОЇ ДОКУМЕНТАЦІЇ ІВАНА МАЗЕПИ)

У статті на матеріалі ділових документів гетьмана Івана Мазепи проаналізовано особливості функціонування окремих фразеологізмів та вказано на зміни, які відбулися в семантичній структурі цих одиниць.

Ключові слова: фразеологізм, українська ділова мова XVIII ст., семантична структура.

Постать гетьмана Івана Мазепи є знаковою в українській та європейській історії кінця XVII – початку XVIII ст. Таврований за життя російським урядом, проросійськи налаштованим українським козацтвом, будучи чи не єдиним, на кого церква відкрито наклала анафему, на тлі цього позбавлений усіх добродійностей, він і за радянської доби продовжував мати статус відступника та зрадника. Тільки з отриманням Україною незалежності Іван Мазепа повернувся до нас як мудрий і виважений політик, щедрий меценат, фундатор церков, монастирів, шкіл, високоосвічена, культурна людина. М. Костомаров, який загалом давав негативну оцінку діяльності І. Мазепи, зазначав: «Мазепа, яко історична особистість, у многих відносинах представляє ся помітним, висуненим з ряду, типом свого часу і тої суспільности, в котрій виховав ся і політично діяв» [2, 490].

Постаті І. Мазепи, його діяльності присвятили студії історики, політологи, філософи, культурологи. Відчутною лакуною залишається лінгвістичне опрацювання різноманітних ділових матеріалів (універсали, листи, угоди та ін.), які гетьман писав сам або які готувала канцелярія за його підписом. У вітчизняному мовознавстві є спеціальна праця, присвячена лексико-фразеологічному аналізу ділової документації канцелярії Б. Хмельницького [4]. Вважаємо, що велика писемна спадщина Івана Мазепи, що презентує діловий стиль, повинна стати предметом докладного лінгвістичного дослідження: по-перше, розвиток української мови на лівобережних землях у період гетьманування І. Мазепи позначений посиленням впливу російської мови, що, без сумніву, знайшло відображення в писемних текстах цієї доби; по-друге, діловий стиль є до певної міри консервативним і зберігає ознаки, сформовані в попередні століття. Консервативність проявляється не тільки у структурі документів, а й у використанні лексико-фразеологічних та стилістичних засобів. У нашій розвідці проаналізуємо фразеологізми, засвідчені в діловій документації І. Мазепи.

Досліджуваний матеріал дозволяє говорити про вихід на периферію ділової фразеології української мови кінця XVII – початку XVIII ст. стійких

словосполучень, які презентують народне мовлення (пор.: у ділових текстах канцелярії Б. Хмельницького засвідчено і власне ділові фраземи, і запозичені з класичних мов, і багато народнорозмовних фразеологічних одиниць). В універсалах, листах, угодах І. Мазепи нами засвідчено фразеологізми, що реалізують переважно прислівникову семантику.

Так, для вербальної репрезентації невизначеного часового проміжку використано словосполучення *вічними часи* (*вечными часы, вечными часы*), що в досліджуваних текстах реалізує значення «назавжди, навічно, постійно», напр.: ... *братіи его ... вечными часи* владении высшей помянутых легкованных кгрунтов никто наименшее не смел чинити переешкоды (ДІМ, 57); ... *сим универсалъным писанем нашим ознаймуем: иж презентовал нам пан Иосиф Юревич Борозна,.. тестамент, в котором легковал и вечными часы* записал ему в маестности своей ... *четвертую част з людми* (ДІМ, 85); *Прето и мы, гетман и кавалер, тое в Богу зейшлого преосвященного отца и архипастира святобливой волі наймній не нарушаючи, овшем сыновско в всем согласуючи, яко позволяям помянутому превелебному в Богу отцу Петрашку ... тое святое мошногогорское містце реставровати, отновляти и от древнего запустіния, к множеню хвалы Божой воздвигати, так и всі обще грунта, добра и угодия, здавна до тих монастырей належачие, повагою сего нашего універсалу при оных же вічними часы* захованем (ДІМ, 121). Як стійку зареєстровано цю фразему у «Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.» (СУМ XVI–XVII, 6, 168). Є. Тимченко не кодифікує такого словосполучення, проте в ілюстративному матеріалі з писемних пам'яток XV ст. один із контекстів репрезентує функціонування фразеологізму *на вечные часы* в тогочасній українській мові (Тимч., ІСУЯ, 493).

Фразема *на вічні часи* ввійшла до фразеологічного фонду нової української мови та продовжує функціонувати в сучасній українській мові. Так, у «Словарі української мови» за редакцією Б. Грінченка словосполучення *вічні часи* зареєстровано зі значенням «вечныя времена» (Грінч., IV, 445). «Словник української мови» фіксує фразеологізм *на вічні часи* зі значенням «на невизначений який-небудь термін, строк; назавжди» (СУМ, XI, 276). У «Фразеологічному словникові української мови» сполучення *(на) вічні часи* кодифіковано зі значенням «назавжди» (ФСУМ, 945).

Активніше для реалізації темпоральної семантики тогочасні українці використовували словосполучення *въ потомные часы*, підтвердженням чого слугує і документація І. Мазепи: *Таковая наша воля, аби тепер и в потомние часы* при своей моци и крепости ни в чем не нарушине зоставала (ДІМ, 110); *Всім, кому бы колвек тепер и в потомние часы* відати належало, а меновите пану сотнику менському з товариством и войтови тамошнему з посполитими людьми, сим універсалом нашим ознаймуем (ДІМ, 114); *Всей старшині и черні Войск Его ж Царского Пресвітлого Величества Запорозского ... тепер и в потомние часы* з мирских и духовних всяких властей відати належало (ДІМ, 118).

Конкретне і водночас загальне значення часовості передає і прийменниково-іменникова фразеологічна одиниця *за живота*, напр.:

... *небожчик пан Борковский спокойне, за живота* свого, заживал (ДІМ, 96); *За всеми громадними тамошними людьми через сей же універсал наш пильно приказуем, жебы яка за живота* небожчика пана Криштофа отбувати всякии повинности (ДІМ, 120). Фразеологічну одиницю *за живота* тлумачить в «Історичному словнику українського язика» («за життя, поки живий») та «Матеріалах до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.» («за життя») Є. Тимченко, ілюструючи давність її вживання контекстами з пам'яток XV–XVIII ст. (Тимч., ІСУЯ, 926; Тимч., Матер., I, 252). З таким же значенням фразеологізм *за живота* кодифіковано і в «Словарі української мови» за редакцією Б. Грінченка (Грінч., I, 481). У фразеологічний фонд сучасної української мови аналізоване сполучення не увійшло, що спричинено втратою в лексемі *живит* семи «життя».

Темпоральну семантику реалізує стійкий вислів *в скором часѣ* «незабаром», напр.: *А и тоє прекладал, же небожчик пан полковник чернеговский трох его человек, на грунтѣ купленном сидячих, под владзу свою отобравши, общял в замену того иншое местце надати, але тоей замети в скором часѣ* смерть не допустила небожчиковѣ исполнитеоним skutком совершити и учинити (ДІМ, 102).

Ділова документація гетьмана Івана Мазепи засвідчує функціонування фраземи з лексемою *рука*, що вживається зі значенням «особа», та прикметником *власний*, що реалізує значення «сам, особисто». Фразеологізм у переважній більшості демонструє еліптичність – уживання без опорного дієслова, а тому іменниково-прикметникова форма залишається без змін – орудний відмінок: *Звышменованный гетман рукою власною* (ДІМ, 57); *Звышменованный гетман и кавалер рукою власною* (ДІМ, 83); *Звышменованный гетман рукою власною* (ДІМ, 86); *У подлинной подписался звышменованный гетман рукою власною* (ДІМ, 91); *Вам ласкавий Иван Мазепа гетман рукою власною* (ДІМ, 135); *Вашей милости во всем зычливый приятель Иван Мазепа рукою власною* (ДІМ, 139) та ін. Зрідка зафіксовано словосполучення у формі називного відмінка: *Звышменованный гетман рука власна* (ДІМ, 94). Спорадично досліджувані тексти демонструють використання атрибутива із флексією, властивою російській мові: *Свышменованный гетман, рукою власной* (ДІМ, 122). Стійке словосполучення зберігає загалом сталий порядок компонентів – «іменник + прикметник», що дозволяє зробити висновок про вироблення норми для ділових текстів. Одиначним випадком уживання представлено порядок «прикметник + іменник»: *Вашой милости зычливы приятель Иван Мазепа, гетман Его Царского Пресветлаго Величества власною рукою* (ДІМ, 213). Відзначимо, що ще на початку і в середині XVII ст. як прямий, так і зворотний порядок компонентів словосполучення був активно вживаним: *Илия Добранский власною рукою* (ЛСБ, 8); *Писан на Крилосѣ месяца июля 4 дня, року 1604 власною рукою* (ЛСБ, 25); *Иов Борецкий, митрополит Киевский, рукою власною* (ЛСБ, 79); *Исаия Копинский, епископъ и ексарха Малой Росии, рукою власною* (ЛСБ, 80); *Еремие, епископъ в. м. зычливый, власною рукою* (ЛСБ, 104); *Ichomościów miłościwych panów we wszem powolny służa, Bohdan Chmielnicki, hetman Wojska jego królewskiej mości*

Zaporoskiego, własną ręką (ДБХ, 86); *Dan w Czehrynie, 2 dnia m-ca augusta roku pańskiego 1650. Bohdan Chmielnicki, ręką własną* (ДБХ, 181); *Dan spod Białej Cerkwi, die 7 iulii roku 1651. Bohdan Chmielnicki, hetman, ręką własną* (ДБХ, 219).

Фразема давня за походженням, відома ще латинській мові: *manu propria* «власною рукою» (ЛРС, 471). Вона широко побутувала в українській мові XIV–XV ст.: *своею рукою* «власноручно, особисто» (ССУМ, II, 306) та XVI – першої половини XVII ст.: *власною рукою*; *власными руками* «особисто» (СУМ XVI–XVII, 3, 97). Функціонує це словосполучення і в сучасній українській мові, що кодифіковано «Словником української мови» та «Фразеологічним словником української мови»: *власними (своїми) руками*; *власною (своею) рукою* – «особисто, сам» (СУМ, I, 703; ФСУМ, 766).

Засвідчено в досліджуваних ділових текстах фразеологізм *днем и ночью*, утворений поєднанням темпоролексем з антонімічним значенням в одну конструкцію, що дозволяло передати безперервність якогось явища чи події: *А если бы еще до сего часу тех полков не было у ваших милостей, то можете от себе посылать скорых посланцов, приказуючи именем нашим, жебы они днем и ночью до вас поспешали; З Красного до Лохвицѣ, з Лохвицѣ до Лубен, в оттоль до Чигирин-Дуброви и до пана Новицкого днем и ночью жебы несено, тилно тилно приказуем* (ДІМ, 151); *з Ромна в Лохвицю днем и ночью пересылати приказуем* (ДІМ, 177); *Приказал мне спешити днем и ночью, понеже налегко, бес пушек и иных принадлежащих готовности* (ДІМ, 201).

У «Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.» зареєстровано ряд сполучень з темпоролексемами *день*, *ніч*, визначених укладачами як стійкі: *день и ночь (нощѣ)*, *и нучѣ и день*, *днемѣ и ночью*, *ве (во) дни и в ночи (нощи)*, *въ день и въ ночи*, *черезъ день и черезъ ночь* «(цілу добу) вдень і вночі» (СУМ XVI–XVII, 7, 230). Звертає на себе увагу функціонування іменникових та прислівникових структурно-компонентних варіантів цього фразеологізму в українськомовних текстах, що, зрозуміло, позначено впливом церковнослов'янщини. На думку В. М. Мокієнка, фразеологізм *денно и ночью* має старослов'янське походження, а його утворення сягає того часу, коли в давніх слов'ян ще не було узагальнюючого слова *доба*. Завдяки збереженню своєї архаїчної форми ФО володіє особливою експресивністю [3, 43–44]. Наведений далі ілюстративний матеріал засвідчує прислівниковий варіант у пам'ятках з Лівобережної України, яка на другу половину XVII – XVIII ст. зазнала і продовжувала зазнавати впливу російської мови, де активністю відзначався саме фразеологізм *денно и ночью*: *Зойшло нас ведати з Запорожъя от атамана кошового и всего войска низового, же неприятели бесурмане вышедши з Криму, килько дней переправуются через Днепр под Казикерменом денно и ночью на Чигиринскую сторону* (ДІМ, 177).

Ділова документація українського гетьмана демонструє побутування фразеологізму *бити чолом*, який у досліджуваній період функціонував зі значеннями «звертатися до когось із проханням, уклінно просити когось про щось», «низько вклонятися комусь, шанобливо вітати когось» (СУМ XVI–XVII, 2, 88). Зазначимо, що використання фраземи не має якогось системного

характеру, її спорадично засвідчено в листах-зверненнях до представників російського етносу, напр.: *Послушливый сын и наинизший слуга, Их Царского Пресветлаго Величества подданный, Войска Запорожскаго гетман Иван Мазепа, с сыновским доземным поклонением вашему святейшеству **челом бью*** (ДІМ, 184); *А естли окажется в том трудность, и недобор денежной в скарб войсковой,.. тогда впредь внов придетца нам **бити челом** Великим Государем нашим ...* (ДІМ, 188). Стійке словосполучення поповнило фразеологічний фонд нової української мови. У «Словнику української мови» його кодифіковано з ремаркою *заст.* та двома значеннями: «низько вклонятися кому-небудь, шанобливо вітати когось», «уклінно просити кого-небудь про щось» (СУМ, I, 169).

Досліджувані ділові документи засвідчують зміну в семантичній структурі фразеологізму *о(т) мала до велика*, первинним значенням якого було антропне «усі, незалежно від віку, діти й дорослі». Саме з таким значенням фразеологічна одиниця функціонувала в пам'ятках киеворуського (Срезн., I, 236) та наступних (ССУМ, I, 160, 573; СУМ XVI–XVII, 3, 211) періодів розвитку української мови. Російські мовознавці, коментуючи генезу фраземи *от мала до велика*, наголошують на первісній антропно-соціальній семантиці, з якою вислів продовжував побутувати й у XVI–XVIII ст. У XIX ст. він зазнав деетимологізації, скам'янівши та розвинувши узагальнене значення прислівникового типу «абсолютно все». Укладачі роблять небезпідставне застереження: окремі випадки семантичних зрушень зафіксовано раніше [1, 363]. Підтвердженням цьому слугують ділові тексти гетьмана І. Мазепи, напр.: *... за тую греблю и млин иншое местце сему в пожитках равное отцеви их небожчику пану Богдану Войцеховичу, сотниковъ седневскому, заменю на рецъ Смячи дал, и кошты все и утрати, какое небожчик отец их на засипане греблѣ и построене млина вложил, **от мала до велика** поворочал, яко в том и нам, гетмановѣ, от особ певних значних и вери годних явни суть доводи* (ДІМ, 110).

Для української мови можемо говорити про факультативність прикметникових компонентів, які, вийшовши на периферію фразеологічної одиниці, спричинили переміщення семантики на службові слова, що, у свою чергу, призвело до розщеплення семантики на два пучки значень і подальше утворення двох фразеологізмів. Саме «службовий» варіант *від і до* функціонує в сучасній українській мові, синкретизуючи в собі й антропоморфне, і прислівникове значення: «1. Абсолютно всі, без винятку. 2. Повністю, до найменших дрібниць. 3. Без будь-яких скидок; найсуворіше», що кодифіковано «Фразеологічним словником української мови» (ФСУМ, 113). Українською мовою успадкований також варіант *(і) мале і велике / мале й велике* «усі люди незалежно від віку; дорослі й діти; всі» (СУМ, I, 318; ФСУМ, 461).

Отже, ділові тексти гетьмана І. Мазепи засвідчують спеціалізацію фразеологізмів, які можуть бути вживаними в діловому стилі, та вихід на периферію народнорозмовних фразем, зумовлений зменшенням експресивності стилю загалом, що позначилося на доборі мовних одиниць із нейтральною семантикою. Це у свою чергу спричинило закріплення фразеологізмів за

певними ділянками ділового тексту, додаючи йому чіткості у структурі та логічності у викладі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бирих А. К. Словарь русской фразеологии. Историко-этимологический справочник / Бирих А. К., Мокиенко В. М., Степанова Л. И. – СПб. : Фолио-Пресс, 1998. – 704 с.
2. Костомаров М. Гетьман Иван Степанович Мазепа / М. Костомаров // Костомаров М. Історія України в житеописях визначніших її діячів / Переложив Олександр Барвінський. – Львів, 1918. – С. 452–493.
3. Мокиенко В. М. Загадки русской фразеологии / В. М. Мокиенко. – М. : Высшая школа, 1990. – 160 с.
4. Ткач Ф. Е. Язык деловых документов канцелярии Богдана Хмельницкого (лексика и фразеология) : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. филол. наук / Ф. Е. Ткач. – Львов, 1954. – 16 с.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЇХ УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Грінч. – Словарь української мови : в 4 т. / упоряд. з додаванням власного матеріалу Б. Грінченко. – К. : Наук. думка, 1996–1997. – Т. 1–4.

ДБХ – Документи Богдана Хмельницького / упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – 739 с.

ДІМ – Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / упоряд. : С. О. Павленко. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 1144 с.

ЛРС – Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь / И. Х. Дворецкий. – М. : Русский язык, 1996. – 845 с.

ЛСБ – Крыловский А. Львовское Ставропигиальное братство: Опыт церковно-исторического исследования. Съ тремя рисунками / А. Крыловский. – Киев, 1904. – С. 1–217.

Срезн. – Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка / И. И. Срезневский. – СПб., 1893–1912. – Т. I–III.

ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : в 2 т. – К. : Наук. думка, 1977–1978. – Т. 1–2.

СУМ – Словник української мови : в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. 1–11.

СУМ XVI–XVII – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. : в 28 вип. / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 1994–2010. – Вип. 1–15.

Тимч., Матер. – Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. : у 2 кн. / Німчук В. В. (відп. ред.) та ін. – К. – Нью-Йорк, 2002. – Кн. 1. – 512 с.; 2003. – Кн. 2. – 512 с.

Тимч., ІСУЯ – Історичний словник українського язика / за ред. Є. Тимченка. – Х.; К., 1930–1932. – Т. 1. Вип. 1–2. – 947 с.

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови / уклад. : В. М. Білоноженко та ін. – К. : Наук. думка, 1993. – 984 с.

В статтю на матеріалі делових документів гетьмана Івана Мазепи проаналізовані особливості функціонування окремих фразеологізмів, зроблені висновки про зміни, які відбулися в семантичній структурі цих одиниць.

Ключові слова: фразеологізм, український деловий язик XVIII в., семантична структура.

The article is devoted to the analysis on the basis of business documents of Ivan Mazepa, of the peculiarities of separate idioms functioning. The article also covers some changes which had place in the semantic structure of these notions.

Keywords: phraseological unit, Ukrainian business language 18th c., semantic structure.

УДК 811.161.2'373'373.7

Задорожна А.С.

МОВНІ ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ ОЦІНКИ ОСОБИ В СПОГАДАХ СВІТЛАНИ КИРИЧЕНКО «ЛЮДИ НЕ ЗІ СТРАХУ»

У статті розглянуто особливості вербалізації оцінки особи в мемуарах Світлани Кириченко. Виділено основні лексичні та фразеологічні засоби вираження такої оцінки. Окреслено особливості індивідуально-авторської семантичної та структурної трансформації загальноновживаних лексем і фразеологізмів.

Ключові слова: оцінка, мова мемуаристики, лексика, фразеологія, структурна та семантична трансформація.

Становлення антропоцентричного підходу в мовознавстві зосередило увагу багатьох дослідників на таких лінгвістичних одиницях, що безпосередньо стосуються мовця та його ставлення до дійсності.

Діяльність людини та взаємодія з навколишнім середовищем тісно пов'язані з формуванням оцінного ставлення до мети, завдань і результатів цієї діяльності, предметів, явищ та осіб, що людину оточують. Така взаємодія реалізується в категорії оцінки, що має виразний антропоцентричний характер та є своєрідним аксіологічним підсумком процесу пізнання [1; 2].

Оцінка як лінгвістична категорія стала предметом досліджень багатьох мовознавців: Ю. Апресяна, Н. Арутюнової, О. Вольф, Н. Бойко, Т. Космеди, Ю. Степанова, Й. Стерніна, О. Федотова, О. Островської та інших.

О. Вольф трактує оцінку як «семантичне поняття, що означає ціннісний аспект значення мовних висловів» [2, 5]. Дослідниця вибудовує трикомпонентну модель оцінювання, що має таку структуру: «А (суб'єкт оцінки) вважає, що Б (об'єкт оцінки) хороший/ поганий» [2, 6].

Т. Космеда категорію оцінки визначає як «явище, в основі якого лежить спеціальний відбір засобів мови (мовлення) для найточнішого вираження деякого оцінного значення» [5, 308].

Визначаючи оцінку як «позитивне або негативне ставлення особистості до фрагмента дійсності», мовознавці наголошують, що це ставлення може бути раціональним або емоційним і оцінка може здійснюватися з точки зору розуму чи емоцій, тобто бути раціональною або емоційною [6, 103]. Зокрема, Н. Арутюнова такий поділ оцінки на раціональну і емоційну пов'язує з суб'єктом оцінки, оскільки «оцінка більше, ніж будь-яке інше значення, залежить від суб'єкта-мовця» [1, 51].